

08.01.2024

פרופ' עירית עמית כהן

60 שניות על שימור מורשת התרבות

מפגש 11 (שנה חדשה 2024) **מורשת צורמת – הגדרות וההשלכות**

למה לדון בהגדרה זו, דווקא עכשיו?

אזכור מונחים, בעקבות דיון שהתפתח במפגש 10 – מורשת, זיכרון, ההנצחה ועיצוב

- למורשת ולזיכרון שתי משמעויות מרכזיות: האחת - לדאוג להמשכיות של תרבות (על מגוון היבטיה המוחשיים והלא מוחשיים) מהעבר אל ההווה ומההווה לעתיד. השנייה - לייצג את התרבות ובאמצעות הייצוגים ליצור/לחזק זהות יחיד, קהילה ולאום. יחד עם זאת חשוב לזכור שהזיכרון והמורשת אינם קבועים, ההווה מעצב אותם על פי צרכיו.
- ראשיתו של כל זיכרון בסיפור ההיסטורי, האינטימי. אלא שבאילוצי הזמן והמרחב הוא משנה פניו, מתווספים עליו נדבכים – 'פסיפס של זיכרונות אישיים שנבדלים זה מזה' (אוחנה וויסטרין, 1997, 27) והוא הופך לזיכרון קולקטיבי החיוני לגיבוש זהותה של קבוצה חברתית-תרבותית קטנה או גדולה.
- כדי לשמר את הזיכרון נזקקת הקבוצה לפעולת הנצחה. ההנצחה משלבת פעילות חברתית, תרבותית, פוליטית, טקסית וחומרית וביטוייה הייצוגיים מגוונים. הם יכולים להיות נכס תרבות מקורי, נכס תרבות מלאכותי מעוצב בקפידה, טקס וטקסט. בחירת הנכסים והאמצעים הייצוגיים, הסינון, המיון וההקפדה, נועדו להבטיח את הישרדותם של האתוסים, אותם מצמיחה ההיסטוריה, בתוך מעגלי הזיכרון האינטימי והקולקטיבי, ואת העברת המסרים שבחרו בעלי עניין, להעביר.
- התפקיד הייצוגי שנבחר עבור נכסי התרבות הופך אותם ל'סוכני זיכרון'. לסוכנים אלה שייכים מצבות, אנדרטאות ופסלים, טקסים, ימי זיכרון ומועד, שמות רחובות, סמלים ושלטי חוצות, מבנים היסטוריים שהוכרזו לשימור, גנים, ועצמים – טבעיים או מעשי אדם.
- את התפקיד הייצוגי ניתן לנצל לתפקידים ולפעולות רבות. באלה בולטים: 1. חיזוק של זהות קהילתית הן ברמה מקומית והן ברמה לאומית. 2. פיתוח כלכלי לצד חיזוק הזיכרון (נופש ובילוי, אתר התכנסות, מרכז חינוכי. 3. קידום כוח ואינטרסים.

נושא מרכזי שצמח מאירועי ה – 7 באוקטובר 2023 ונקשר במונחים שהוקנו בעבר, היסטוריה, זיכרון, מורשת, מיתוס ושימור הזיכרון - הוא 'מורשת שחורה' ובלשון 'נקייה'; מדעית מעט, מורשת צורמת.

אע"פ, המונח מורשת צורמת נקשר במונח נוסף שהוא מעניינה ועיסוקה של המועצה לשימור אתרי מורשת בישראל, מורשת במחלוקת.

ארחיב מעט - מורשת במחלוקת מבטאת מצב בו מספר קהילות מתייחסות לאותם אתרים ונכסים, אלא שהן מייחסות לאתרים אלה ערכי תרבות שונים. למצב זה מספר משמעויות:

1. מצב בו אין הסכמה מלאה או אחידה לגבי חשיבות הערכים התרבותיים מעודד קונפליקטים. הקונפליקטים יכולים להיות בין הקבוצות או בין נציגיהן.
2. הקונפליקטים יכולים להיות על בחירת הנכסים המבטאים את אותה מורשת, על אופן עיצובם, או סוג המסרים המועברים באמצעותם.
3. הקונפליקטים יכולים להיות על אופן הפיתוח, על תהיה - עבור מי לפתח - מי ינהל את הפיתוח ואיך?

על הקונפליקט הקיים בבחירת אתרי מורשת נשענו החוקרים Tunbridge & Ashworth בשנת 1996 בהגדרתם 'dissonant heritage' - מורשת צורמת. לטענתם, כותרת זו נועדה להגדיר נכסי מורשת תרבות בנויה שערכי עברם לא מוסכמים על ידי כולם, לא תואמים את תפיסות ההווה, מעודדים קונפליקט ביחס למסרים, לאופן השימור והעיצוב, הפעילות החינוכית והכלכלית.

מורשת צורמת הגדרות ותפקידים - בחירתם של החוקרים Tunbridge & Ashworth את ההגדרה 'מורשת צורמת' התבססה על דעה מוסכמת שמורשת מטבעה מייצגת קונפליקט. הקונפליקט מתקיים מעצם העובדה שמורשת צומחת מתוך זיכרונות העבר, ובחירתה ככזו מתבססת על תפיסות, אידאולוגיות וערכים של ההווה ולא דווקא של העבר. לטענת שני החוקרים המודעות למצב זה מאפשרת ניהול טוב יותר של נכסים שמייצגים תופעה היסטורית שזיכרונותיה מבטאים מחלוקות (Tunbridge & Ashworth, 1996: 27).¹

שני החוקרים לא הסתפקו בהגדרה וגם מיינו את הנכסים לשתי קבוצות בהתאם לקרבתם לאירוע ההיסטורי המיוצג על ידם, נכסי מורשת שמבטאים קשר ישיר עם פעולת הסבל של הקורבנות (למשל, מחנות הריכוז וההשמדה של הנאצים) ונכסים שייצוגם עקיף ומבטאים שלבים מקדימים לפעולת הסבל עצמה (למשל, את שלבי החלטות והתכנון ואת מבני השלטון וההנהגה בהם תוכננו והתקבלו החלטות אלימות, כמו וילה ואנזה, שממוקמת בפרבר סמוך לברלין). הסוג השני אמנם נתפס כאתר ה'מרוחק' מאתר הסבל והזוועה, אך גם לגביו כמו לגבי קודמו מתנהל דיון אם לשמרו, ואם כן, כיצד לעצבו ומה המסרים המועברים באמצעות העיצוב הנבחר. שני החוקרים הציעו שלוש גישות לניהול מורשת צורמת:

גישה 'אינקלוסיבית' (inclusivism), כוללנית, שמשלבת את כל נקודות המבט ונותנת לכולן ביטוי בעיצוב הנכס, ובלשונם: זוהי מורשת הדומה לישמיכת טלאים (שם. עמ' 219). על פי גישה זו, כל תושב ומבקר באתר ימצא את נקודת ההתייחסות המתאימה לו;

• **גישה 'מינימליסטית' (minimalism)**, מצמצמת, שמטרתה למנוע ערב רב של ניגודים

¹ Tunbridge, D. J., and G. J. Ashworth. 1996. Dissonant Heritage: The Management of the Past as a Resource in Conflict. Chichester

והתנגדויות. במקרה זה, העיצוב מדגיש רק את המורשת המוסכמת על ידי כולם, ובלשון החוקרים זו 'שמיכה שטלאיה נבחרים' (שם. עמ' 220);

- **גישה שהיא מעין 'השלמה'**, שמייצגת רק מספר מסרים נבחרים, ייחודיים לאתר ושמבדילים אותו מאחרים (שם. עמ' 221).

במהלך השנים נוספו לסוג זה של מורשת כינויים, כך למשל, דולף בונקמפר (Dolff-Bonekämper, 2002) כינתה זאת מורשת כואבת Sites of Hurtful Memory.² החוקרת והדגישה שאלו אתרים שאמנם נותרו בהם נכסים מוחשיים, אבל הנכסים מייצגים מאורעות וזיכרונות שהקהילה הקשורה בהם מעדיפה לשכוח. לאור זאת היא תוהה ביחס להחלטה לשמור, ומציבה שלוש שאלות:

(1) מדוע לשמר מקומות אם הם פוגעים ברגשות של ציבור שאינו מעוניין בתזכורות מעברו (בדרך כלל מדובר ברצון של הנפגע, אך לעיתים, גם הצד הפוגע אינו מעוניין בתזכורת למעשיו);

(2) עד כמה נכס מוחשי, שנבחר להיכלל ברשימת שימור ועל ידי כך גם לייצוב, לשחזור או לשיקום, יכול למלא תפקיד של אמצעי להעברת מידע, אם המידע, אודות אותו אירוע, זמין במקורות מידע אחרים - ברשת האינטרנטית, בספרים, בארכיונים, בצילומים;

(3) ובכלל, כיצד נכון לשמר אתר ואת נכסי המורשת הנמצאים בו ומה הדרך הטובה ביותר לנהלם.

חוקרים אחדים התעמקו בנכסי מורשת המייצגים סבל, בושה וקושי (Difficult Heritage) ובחנו את ההתלבטות, אם להכליל ברשימות מורשת תרבות ועל ידי כך לדאוג להישרדותם עבור הדור הבא, או להתעלם מהם וגם למחקם. בין חוקרים אלה בלטו ולוגן וריבס שכינו מורשת זו "מורשת קשה" (Difficult Heritage (Logan & Reeves, 2008), ובשנת 2013 הרחיב בעניין זה חוקר נוסף, שהדגיש את תפקידם של אתרים אלה לחיזוק זהות של קהילה שהאתר הוא עדות לסבלה, ולמרות זאת, היא נכונה להתפייס עם עברה (Macdonald, 2013).³

מורשת צורמת, ההשלכות על השימור, התכנון והפיתוח

לדיון במורשת צורמת ובקונפליקט אותו היא מייצגת היבטים רבים. בולטים בהם היבטים עיצוביים-תכנוניים, חינוכיים, פוליטיים, כלכליים. מכל אלה, ארחיב בהיבט אחד – תיירות באתרים המייצגים מורשת צורמת.

תיירות באתרי מורשת צורמת

בשנים האחרונות, ככל שהתיירות האלטרנטיבית מתפתחת, מתרחב הדיון באתרים המייצגים מורשת צורמת בגלל חוסר המנוחה והמבוכה שהם מעוררים אצל המבקרים באתר. תיירות זו זוכה לכינויים שונים, ובאלה זוכים לתפוצה רחבה - **תיירות אפלה או תיירות שחורה (Dark Tourism)**. התיירות השחורה **נקשרת באתרים, בנכסי מורשת ובמוזאונים, המתייחדים בנכסים או באוספים המייצרים רגשות קיצוניים, אי-שקט, דחיה ומשיכה.**

² Dolff-Bonekämper, G. 2002. Sites of Hurtful Memory. *Getty Conservation Institute Newsletter*, 11–16.

³ Logan, W., and K. Reeves (eds.). 2008. *Places of pain and shame: Dealing with 'difficult heritage'*. London: Routledge.

Macdonald, S. 2013. Difficult Heritage. In: M. Bassanelli and G. Postiglione (eds.), *Re-Enacting the Past: Museography for Conflict Heritage*, 56–73, Siracusa: Lettera Ventidue Edizioni.

ככלל, העניין הציבורי שעוררו אתרים או מוזיאונים ובהם אוספים המייצגים מלחמות, איננו חדש, אבל בשנים האחרונות החיפוש אחרי הריגוש והחוויה יוצאי הדופן גורם להתעניינות הולכת וגדלה של יזמים לפתח תיירות של פנאי ומקומות בילוי באתרים הקשורים באירועים מצמררים. התפתחויות אלה תוארו בכתבה שפורסמה בעיתון הארץ ובה מצוטטים קטעים ממאמר שפורסם בעיתון New York Times ב- 6.6.2019. במאמר תוארו מרכזי בילוי שהתפתחו בבונקרים נאצים. וכך מציגה כותרת העיתון את האטרקציה התיירותית: "הבר הזה היה פעם בונקר נאצי: הארכיאולוגים של הפלישה לנורמנדי נלחמים בשכחה". (ראו <https://www.haaretz.co.il/misc/article-print-page/.premium-MAGAZINE-1.7338498>). חוקרי תיירות, פסיכולוגים ואנתרופולוגים בוחנים את חוויית הביקור אצל המבקרים באתרים אלה, אך לא מסתפקים בכך, הם מנתחים את מאפייני שימורם של הנכסים, את עיצובם של האתרים ואת המסרים המועברים באמצעות העיצוב לקהל המבקרים.

כל צירופי הלשון שנבחרו עבור אתרים היסטוריים שנקשרו בהם אירועי סבל וזוועה מייצגים את ההתלבטות בדבר זכאותם של האתרים לשרוד גם בהווה וגם בעתיד. אומנם אתרים אלה מייצגים חוליות היסטורית בתוך שרשרת של אירועים, דמויות, תהליכים ותופעות, וככאלה – מחיקתם מהנוף תפגע ברצף ובשלמות הנדרשים להבנת התפתחות היסטורית והגדרת המורשת, של קהילה קטנה ושל אומה. יחד עם זאת, בהווה, נכסי מורשת אלה מייצגים זיכרונות "צורמים" ומעוררים אצל רבים אי-שקט, התלבטות וגם אי-הסכמה בדבר זכאותם לשרוד.

אז למה לקדם את שימורם של אתרים המייצגים מורשת צורמת?

- למטרות חינוכיות – אם הדיון נכרך בחיפוש אחרי פתרון לקונפליקט, למחלוקת – בין קבוצות אוכלוסייה ועמדות שונות – הוא מחזק טענה שניתן באמצעות הנכסים והדיון בערכיהם להדגיש את אופייה הדמוקרטי העכשווי של קהילה ומדינה. ובמילים אחרות, מדובר בחברה ובמדינה שיכולות להתמודד עם עברן ולהתייחס לנכסים ה"צורמים" כאל חלק ממורשתן.
- למטרות חברתיות – הדיון במורשת צורמת מחזק זהות מקומית/קהילתית ויוצר חוסן חברתי.
- לטובת הרצף ההיסטורי - מורשת צורמת היא כמו כל מורשת אחרת, היא חוליה בשרשרת אירועים היסטוריים. התעלמות מחוליה אחת תגרום ל"שבירת" הרצף ההיסטורי.
- לטובת הבחינה האמינה/האובייקטיבית ומניעת שרירות בתהליך בחירת נכסי מורשת הראויים לשימור - נכס מורשת הזכאי להכרה ולשימור נבחן על פי ערכיו התרבותיים, וחשיבותם של אלה נשקל/נמדד על סמך קריטריונים. מיון זה מתקיים גם ביחס לנכסי מורשת תרבות המייצגים "מורשת צורמת".
- לטובת חוויית הביקור - למורשת צורמת השלכות על חוויית הביקור, ובזו נכללים גם רגעים ונושאים "צורמים" שמעוררים אי-שקט.
- סיכום – קונפליקט יכול לאחד ולא לפרק. דיון ביחסה של חברה עכשווית לנכסי מורשתה התרבותית, גם הצורמת, מדגיש את חוסנה ולא את חולשתה.